

Μνήμων

Τόμ. 42 (2025)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΚΩΣΤΑΣ ΓΑΓΑΝΑΚΗΣ, Πολεμώντας τη λήθη: Εθνικό αφήγημα και προεστιασμένη ιστοριογραφία στη Γαλλία των Βουρβόνων ● ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΛΙΟΥΡΑΗΣ, Διασχίζοντας στην εδραίωση του φορολογικού μηχανισμού στην επαναστατημένη Πελοπόννησο μέσα από το παράδειγμα της επαρχίας Πύργου ● ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΙΝΑΣ, Η «τρακτούργια» του καπετάν Κώστα. Ιστορία μιάς φήμης ● ΣΠΥΡΙΔΟΥΑ ΠΥΡΡΙΑΗ, Μουσειολογική επισκόπηση του περιοδικού *Προμηθεύς* (1890-1892): Το Φωτιστογραφικό Μουσείο του Πανεπιστημίου Αθηνών και μουσεία Φυσικών Επιστημών του εξωτερικού στο τέλος του 19ου αιώνα ● ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΔΕΔΕ, «Το μάνιλερ και την λόγην αντικαθιστά το ψηφροδέλιον και η πέννα». Η ψήφος του στρατού στις εκλογές του 1920 ● ΚΩΣΤΗΣ ΓΚΟΤΣΙΝΑΣ, «Η μάστιγα των ναρκωτικών»: Καταναλωτικές τάσεις και κοινωνικοί φόβοι στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης ● ΝΙΚΟΣ Ε. ΑΛΕΒΥΖΑΚΗΣ, Η μελέτη της θαλάσσιας βιοποικιλότητας και του θαλάσσιου περιβάλλοντος στη διαδρομή της επιστημονικής σκέψης.

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗΣ, Νεοελληνική ιστορία και εκδόσεις στον Μεσοπόλεμο ● ΧΡΗΣΤΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, Το πρόσφατο παρελθόν στην ιστοριογραφία και την εκδοτική παραγωγή του ελληνικού Μεσοπολέμου ● ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΖΙΩΓΑΣ, Εκδοτική παραγωγή, ιστορικά βιβλία και Αριστοτέλη στη μεσοπολεμική Ελλάδα ● ΝΙΚΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ, Προς μια επισκόπηση της εκδοτικής παραγωγής του Μεσοπολέμου για την ιστορία του Νέου Ελληνισμού.

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Οι σπουδές για την Ελληνική Επανάσταση και η ανανέωση της διδασκαλίας της στην εκπαίδευση ● ΝΙΚΟΣ ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ, Δεκεμβριανά: Η απαγόρευση του συλλαλητηρίου στο Σύνταγμα.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΕΙΣ

Βασιλική Χ. Τζώγα, Χριστίνα Αργιαντώνη, Γιώργος Β. Νικολάου, Δημήτρης Δημητρώπουλος, Καλλιόπη Γερονιμάκη, Σίμος Μπόζικης, Χριστίνα Κουσιούρη, Χρήστος Χατζημωσήφ, Θάνος Αγγελόπουλος

42

ΑΘΗΝΑ 2025

Δεκεμβριανά

Νίκος Χατζηνικολάου

doi: [10.12681/mnimon.44997](https://doi.org/10.12681/mnimon.44997)

Copyright © 2026

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Χατζηνικολάου Ν. (2025). Δεκεμβριανά: Η απαγόρευση του συλλαλητηρίου στο Σύνταγμα. *Μνήμων*, 42, 265-279. <https://doi.org/10.12681/mnimon.44997>

5. 12. 1944

Ὁ Πρωθυπουργὸς πρὸς τὸν Στρατηγὸν Σκόμπυ (Ἀθήνας)
Κατόπιν συνεννοήσεως μετὰ τοῦ Στρατηγοῦ Οὐίλσον* (Ἰταλία)

Ἔδωσα ὁδηγίας εἰς τὸν στρατηγὸν Οὐίλσον νὰ σᾶς ἀφήσῃ ὅλας τὰς δυνάμεις τὰς ὁποίας διαθέτετε καὶ σᾶς ἀποσταλοῦν εἰ δυνατόν ἐνισχύσεις.

2. Εἶσθε ὑπεύθυνος διὰ τὴν τήρησιν τῆς τάξεως εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ διὰ τὴν καταστροφὴν ὄλων τῶν ομάδων Ε.Α.Μ.—Ε.Λ.Α.Σ. αἱ ὁποῖαι πλησιάζουν πρὸς τὴν πόλιν. Δύνασθε νὰ λάβετε ὅλα τὰ μέτρα πού θὰ θεωρήσετε σκόπιμα διὰ τὸν ἔλεγχον τῶν ὁδῶν καὶ τὴν παγίδευσιν τῶν ταραξιῶν. Εἶναι φυσικὸν ὁ Ε.Λ.Α.Σ. νὰ προσπαθῆσῃ νὰ παρατάξῃ γυναικόπαιδα εἰς τὰ σημεῖα ὅπου θὰ διεξαχθοῦν συγκρούσεις. Θὰ πρέπει νὰ ἐνεργήσετε μὲ σύνεσιν καὶ ν' ἀποφύγετε σφάλματα. Ἀλλὰ μὴ διστάσετε νὰ πυροβολήσετε ἐναντίον παντὸς ἐνόπλου πού θὰ ἐπεχείρῃ νὰ ἐπιτεθῇ κατὰ τῶν βρετανικῶν δυνάμεων καὶ κατὰ τῶν ἑλληνικῶν, μετὰ τῶν ὁποίων συνεργαζόμεθα. Τὸ καλύτερον, φυσικά, θὰ ἦτο ἐὰν εἰς τὸ ἔργον σας εἶχατε τὴν συμπαράστασιν μιᾶς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως, καὶ ἐὰν ὁ Λήπερ ἐπειθε τὸν Παπανδρέου νὰ παραμείνῃ εἰς τὴν θέσιν του καὶ νὰ σᾶς βοηθήσῃ. *Ῥωτίσων μὴ διστάσετε νὰ ἐνεργήσετε ὡς νὰ εὐρίσκεσθε εἰς μίαν μόλις καταληφθεῖσαν ὑπὸ τοῦ στρατοῦ πόλιν, ὅπου ἔχει ἐκτραγῆ ἐπαναστατικὸν κίνημα.*

3. *Ἐν σχέσει μὲ τὰς ομάδας τοῦ Ε.Λ.Α.Σ. αἱ ὁποῖαι πλησιάζουν ἔξωθεν πρὸς τὴν πόλιν, θὰ πρέπει νὰ εἰσθε ἀσφαλῶς εἰς θέσιν, μὲ τὰς δυνάμεις πού διαθέτετε, νὰ δώσετε εἰς μερικὰς ἐξ αὐτῶν ἓνα καλὸν μάθημα, τὸ ὁποῖον θὰ παραδειγματίσῃ καὶ τὰς ἄλλας. Δύνασθε νὰ βασιζέσθε εἰς τὴν ὑποστήριξίν μου διὰ πᾶσαν λογικὴν καὶ εὐστοχον ἐνέργειαν τὴν ὁποῖαν ἐν προκειμένῳ θὰ ἀποφασίσετε. *Πρέπει νὰ κρατήσωμεν τὰς Ἀθήνας καὶ νὰ ἐπιβληθῶμεν. Ἐὰν τοῦτο τὸ ἐπιτύχετε χωρὶς αἱματοχυσίαν, θὰ εἶναι κατόρθωμα διὰ σᾶς, ἀλλὰ καὶ μὲ αἱματοχυσίαν θὰ εἶναι ἐπίσης κατόρθωμα ἐὰν αὕτη εἶναι ἀπαραίτητος**.**

Τὸ ἀνωτέρω τηλεγράφημα διεβιβάσθη στὶς 4 καὶ 50 π.μ. τῆς 5ης Δεκεμβρίου.

Ἀπόσπασμα ἀπὸ τα Απομνημονεύματα τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου
τοῦ Ουίνστον Τσόρτσιλ.

ΝΙΚΟΣ ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ

ΔΕΚΕΜΒΡΙΑΝΑ: Η ΑΠΑΓΟΡΕΥΣΗ ΤΟΥ ΣΥΛΛΑΛΗΤΗΡΙΟΥ ΣΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ

Οι σελίδες του ημερολογίου του Βάλια Σεμερτζίδη, που δημοσιεύτηκαν από τις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης τον Νοέμβριο του 2024, μπορεί να μην είναι προϊόν μελέτης, αφιερωμένης στα Δεκεμβριανά από έναν ιστορικό, καθώς είναι γραμμένες με την αμεσότητα και τη μερικότητα της εμπειρίας του αυτόπτη μάρτυρα, κάλυψαν όμως σημαντικά κενά και διέλυσαν πολλές αβεβαιότητες.

Η απρόβλεπτη, έτσι όπως το έφεραν τα πράγματα, παρέμβαση του ζωγράφου στη συζήτηση για το τι έγινε τότε, 80 χρόνια μετά τα γεγονότα, άνοιξε όμως και νέα μονοπάτια. Ας μου επιτραπεί, επωφελούμενος της φιλοξενίας του *Μνήμονα*, να εξετάσω στο μικρό αυτό σημείωμα την εμβέλεια ενός γεγονότος και τα κίνητρα που το προκάλεσαν, συνδέοντάς το με την πολιτική μακράς πνοής μιας μεγάλης ευρωπαϊκής δύναμης.

Πώς φτάσαμε σ' εκείνη τη ματωμένη Κυριακή στην Πλατεία Συντάγματος, πριν καλά-καλά κλείσουν δυο μήνες από την Απελευθέρωση; Ο Σεμερτζίδης δεν ήταν παρών στα γεγονότα. Το πρωί της Κυριακής, ώρα 10:45, έγραφε στο ημερολόγιό του:

Είμαι έξω από την Αθήνα, στο σπίτι αυτό μένει ο Γέρος [=Σιάντος]. Τούτη την ώρα έχει σύσκεψη με στρατιωτικούς. Ολάκερη η Αθήνα καίγεται από λαϊκή αγανάχτηση κι ενθουσιασμό. Οι δικοί μας είναι πανέτοιμοι, η στιγμή πλησιάζει. Το σημερινό συλλαλητήριο του λαού απάντησε στους προδότες. Όλη η Αθήνα έχει ζωθεί γύρω γύρω. Σε λίγο θα δω τον φίλο μας [=Ποπόφ].¹

Την ίδια μέρα, νύχτα πια, έχοντας μάθει τι συνέβη, βγάζει τα πρώτα συμπεράσματα και καταγράφει την αγωνία του για τις εξελίξεις:

---

1. Βάλιας Σεμερτζίδης, *Ημερολόγιο: Δεκεμβριανά*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2024, σ. 150.

Ο Σκόμπη, με τη διαταγή που έβγαλε, έδωσε στα καθάρματα αυτά κουράγιο. Έτσι, σήμερα είχαμε από τον άμαχο λαό 20 σκοτωμένους και 100 τραυματίες περίπου. [...] Τώρα είμαστε σε αδιέξοδο; Πρέπει να ανατραπεί η κυβέρνηση Παπανδρέου; Μπορούμε εμείς να συνεχίσουμε συνεργασία μαζί του; Όχι πια. Ο Παπανδρέου πρέπει να 'χει τώρα την ίδια τύχη με τους άλλους δολοφόνους του λαού. Η προοπτική της κατάστασης δεν είναι φωτεινή. Φυσικά, μετρούνε τις δυνάμεις των αντιπάλων και του λαού. Η υπεροχή είναι με τον λαό. Μα στη μέση είναι οι σύμμαχοι Άγγλοι. Κίνδυνος ανάμειξης ένοπλης των Άγγλων είναι πιθανός, μα κι αυτό το 'χει υπόψη της η λαϊκή δύναμη.²

Αυτές είναι οι δύο ημερολογιακές εγγραφές της Κυριακής 3 Δεκεμβρίου. Υπάρχει όμως και μια τρίτη, γραμμένη δυο βδομάδες αργότερα, στις 17 Δεκεμβρίου, όπου ο ζωγράφος θυμάται και περιγράφει την ατμόσφαιρα που επικρατούσε εκείνη την Κυριακή στο στρατηγείο της Κεντρικής Επιτροπής του ΕΛΑΣ, στη Νέα Ιωνία.³ Έτσι, μπορούμε να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη της σκέψης του ως προς το θέμα που μας ενδιαφέρει, από το πρωί ως το βράδυ της Κυριακής 3 Δεκεμβρίου και δεκατέσσερις μέρες αργότερα. Ο ζωγράφος, το πρωί ακόμα, πριν γίνει η επίθεση της αστυνομίας, ήταν βέβαιος πως «το συλλαλητήριο του λαού» είχε πετύχει τους στόχους του και «είχε απαντήσει στους προδότες», ενώ δεν είχε καμία αμφιβολία ότι η υπεροπλία του ΕΛΑΣ και οι οργανωτικές του δυνατότητες θα εξασφάλιζαν την επικράτησή του σε περίπτωση σύγκρουσης με τις δυνάμεις των προδοτών και της κυβέρνησης: «όλη η Αθήνα έχει ζωθεί γύρω γύρω». Το πρωί, οι Άγγλοι δεν υπήρχαν, ούτε καν ως θεατές. Σε περίπτωση συγκρούσεων, αυτές θα γίνονταν ανάμεσα σε «πατριώτες» και σε «προδότες», θα λέγαμε, αν χρησιμοποιούσαμε την ορολογία του.

Το βράδυ της ίδιας μέρας η κατάσταση είχε αλλάξει ριζικά: «[...] σήμερα είχαμε από τον άμαχο λαό 20 σκοτωμένους και 100 τραυματίες περίπου».⁴ Την πρωινή βεβαιότητα διαδέχτηκαν ερωτηματικά: «τώρα

2. Στο ίδιο, σ. 151-152.

3. Στο ίδιο, σ. 157-161.

4. Ο αριθμός των θυμάτων της επίθεσης, τον οποίο αναφέρει ο ζωγράφος το βράδυ της Κυριακής, δείχνει πόσο καλά ενημερωμένος ήταν. Την άλλη μέρα, Δευτέρα 4 Δεκεμβρίου, ο Ριζοσπάστης έγραφε σχετικά: «δεν είναι ακόμα γνωστός ο αριθμός των θυμάτων. Πάντως μέχρι τώρα εξακριβώθηκαν 21 σκοτωμένοι και 140 πληγωμένοι, που οι περισσότεροι είναι βαριά». Βλ. επίσης, Αναστάσιος Γκίκας, «Το Χρονικό του Δεκέμβρη 1944», στο: *Δεκέμβρης του 44 – Κρίσιμη ταξική σύγκρουση*, Τμήμα Ιστορίας Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 2021, σ. 205: «21 νεκροί και 140 τραυματίες ο απολογισμός της θρασύδειλης

είμαστε σε αδιέξοδο; Πρέπει να ανατραπεί η κυβέρνηση Παπανδρέου;», αναρωτιέται, ενώ διαπιστώνει ότι «η προοπτική της κατάστασης δεν είναι φωτεινή». Η συγκριτική υπεροχή του ΕΛΑΣ είναι βέβαια δεδομένη: «η υπεροχή είναι με το λάο». Μετά όμως απ' αυτή την καθυστερημένη διαπίστωση, ακολουθεί μια φράση που αρχίζει με έναν δισταγμό: «Μα στη μέση είναι οι σύμμαχοι Άγγλοι». Αξιοσημείωτο, βέβαια, ότι οι Άγγλοι, οι σύμμαχοι Άγγλοι, παραμένουν εκείνο το βράδυ της 3ης Δεκεμβρίου στη συνείδησή του ακόμα «στη μέση».

Στην ημερολογιακή εγγραφή της 17ης Δεκεμβρίου ο ζωγράφος συνοψίζει τα όσα χαρακτήθηκαν στη μνήμη του και αφορούν το συλλαλητήριο. Θυμάται ότι το μεσημέρι του Σαββάτου 2 Δεκεμβρίου, παραμονή του συλλαλητηρίου, βρισκόταν με τον Ποπόφ και τον Τσερνισόφ στο μεγάλο σαλόνι της ρωσικής πρεσβείας, κι εκεί τους ενημέρωσε σχετικά με «τη γραμμή του κόμματος», αμυντική στάση, όπως και παρέμεινε μέχρι το τέλος των εχθροπραξιών: «Αύριο κάνουμε διαδήλωση και συλλαλητήριο. Αν μας χτυπήσουν, αύριο κιόλας αρχίζει το πανηγύρι. Αν μας χτυπήσουν και οι Άγγλοι, θα τους χτυπήσουμε. Όλα έχουν προβλεφτεί».⁵ Ο τόπος όπου έγινε η ενημέρωση, και το όλο σκηνικό δείχνουν πως η συνάντηση είχε κάπως επίσημο χαρακτήρα. Θυμάται επίσης ότι την Κυριακή το πρωί συνάντησε πρώτα τη Χρύσα Χατζηβασιλείου, μετά τον Νίκο Πλουμπίδη και αργότερα τα στελέχη της ηγεσίας του ΕΛΑΣ και του ΚΚΕ στη Νέα Ιωνία.⁶ Θυμάται επίσης την ταραχή που προκάλεσε η είδηση που έφερε ο Μπαρτζιώτας («Χτύπησαν στο Σύνταγμα. Έχουμε σκοτωμένους και τραυματίες πολλούς»), αλλά και τη σταθερή βεβαιότητα του Σιάντου.

Αυτά μαθαίνουμε για το συλλαλητήριο της 3ης Δεκεμβρίου από ένα στέλεχος του ΚΚΕ πιστό στην κομματική ηγεσία. Ο Σεμερτζίδης δεν αναφέρεται σε καμία στιγμή στο θέμα της αρχικής άδειας που είχε δοθεί στους οργανωτές, ούτε στη μετέπειτα απαγόρευσή του.

αυτής επίθεσης». Ο Χαραλαμπίδης παραθέτει τα ονόματα των 10 νεκρών διαδηλωτών που είναι καταγεγραμμένοι στο Εργαστήριο Ιατροδικαστικής και Τοξικολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών («Νεκροτομές 1944») καθώς και 60 τραυματίες, και από τις κυβερνητικές δυνάμεις 1 νεκρό αστυνομικό και 4 τραυματίες (Μενέλαος Χαραλαμπίδης, *Δεκεμβριανά 1944 – Η μάχη της Αθήνας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2014, σ. 70). Από τα πυρά της αστυνομικής φρουράς στο σπίτι του Παπανδρέου καθώς και μεμονωμένων αστυνομικών που ήταν στον Βασιλικό Κήπο, σκοτώθηκαν 5 διαδηλωτές, σύμφωνα με εκδοχή της 6ης Αχτίδας της Κομμουνιστικής Οργάνωσης Αθηνών (Μ. Χαραλαμπίδης, *ό.π.*, σ. 66, υποσ. 111).

5. Β. Σεμερτζίδης, *Ημερολόγιο*, σ. 157-158.

6. Στο ίδιο, σ. 158-161.

Θα στραφώ τώρα προς την άλλη πλευρά, για να μάθω ποια είναι η επίσημη εκδοχή, πριν προχωρήσω σε μερικές σκέψεις. Στην έκδοση Μπίρη των *Κειμένων* του Γεωργίου Παπανδρέου θα βρούμε μιαν αναλυτική περιγραφή του τι έγινε στο συλλαλητήριο. Στις 7 Δεκεμβρίου 1944 ο πρωθυπουργός δέχθηκε τους ξένους ανταποκριτές και πήρε θέση για τα συμβάντα της 3ης Δεκεμβρίου. Η εξήγησή του για το τι ακριβώς έγινε τότε ήταν η παρακάτω:

Αυτή ήτο η κατάσταση την Κυριακήν, όταν επρόκειτο να αρχίσει το συλλαλητήριο. Η Κυβέρνησις αντελήφθη ότι το συλλαλητήριο δεν εγίνετο διά να εκφράση πολιτικάς γνώμας, οπότε ώφειλε να παράσχη την άδειαν. Εγίνετο ως απαρχή της επαναστατικής δράσεως, και δι' αυτό το απηγόρευσεν. Η εξέλιξις απέδειξεν ότι είχομεν δίκαιον, διότι, παρά την απαγόρευσιν της Κυβερνήσεως, έλαβε χώραν και ήτο ένοπλον, ήρχισε με επίθεσιν κατά της οικίας μου, όπου έρουιπαν χειροβομβίδας και ετραυμάτισαν ένα φρουρόν αστυφύλακα. Επίσης, εις την πλατείαν Συντάγματος επετέθησαν εναντίον της Αστυνομίας, αφώπλισαν αστυφύλακας, τους επήραν δεκαπέντε αυτόματα όπλα, και εκινδύνευαν οι αστυφύλακες να αποπλισθούν όλοι. Εφονεύθη και εις αρχιφύλαξ. Τότε ηναγκάσθησαν να αμυνθούν [οι αστυφύλακες]. Και αυτό υπήρξεν η αρχή. Ηκολούθησαν η δευτέρα και η τρίτη ημέρα της επαναστατικής δράσεως [...].⁷

Αυτή είναι η επίσημη τοποθέτηση της κυβέρνησης Παπανδρέου, τέσσερις μέρες μετά τα γεγονότα. Η εξήγηση του πρωθυπουργού ως πολιτικά υπεύθυνου για τη δημόσια τάξη και την ασφάλεια των πολιτών, τυπωμένη σε μια εγκεκριμένη και ελεγμένη έκδοση είκοσι χρόνια μετά το έγκλημα, ήταν η αρχική ερμηνεία της ελληνικής Δεξιάς και παρέμεινε αμετάβλητη για μεγάλο διάστημα. Κομμουνιστικό πραξικόπημα, λοιπόν, αλλά «διά την αντιμετώπισιν του πραξικοπήματος μας βοηθούν βρετανικά δυνάμεις», πρόσθεσε βιαστικά για να υπάρξει ένα μίνιμουμ αληθοφάνειας στην εκδοχή του.

Το πώς κατέρρευσε σταδιακά αυτό το προπαγανδιστικό κατασκεύασμα και τελικά εγκαταλείφθηκε, νομίζω πριν ακόμα γίνει γνωστή η ύπαρξη των φωτογραφιών του Kessel, με τους αστυνομικούς ένστολους να πυροβολούν στο ψαχνό το άοπλο πλήθος, το πώς ακόμα και οι προβεβλημένοι ιστορικοί της Δεξιάς δεν τολμούν να το επικαλεστούν σήμερα, αποτελεί ένα ωραίο θέμα διδακτορικής διατριβής για μια υπόθεση παραπλανητικής κυβερνητικής ενημέρωσης.

7. Γεωργίου Παπανδρέου, *Κείμενα*, τ. Β', *Κατοχή – Μέση Ανατολή – Απελευθέρωσις*, Αθήνα, Μπίρης, 1964, σ. 230-231.

Ήδη, στο *Φωτιά και τσεκούρι!* του Ευάγγελου Αβέρωφ, που κυκλοφόρησε για πρώτη φορά στα ελληνικά το 1974, τρεις δεκαετίες μετά τα γεγονότα, υπάρχουν αισθητές διαφοροποιήσεις σε σχέση με την αρχική αφήγηση του Γ. Παπανδρέου. Ο Αβέρωφ μπορούσε πλέον να στηριχτεί στο βιβλίο του Ιατρίδη⁸ και να υιοθετήσει τη θεωρία των «τριών γύρων», μετατρέποντάς τους όμως σε «πράξεις» μιας ελληνικής τραγωδίας, ενώ προτίμησε τον όρο («επανάσταση») από τον όρο («εξέγερση»):

Η συγκέντρωση της 3ης Δεκεμβρίου έγινε, μολοντί την απηγόρευσε η Κυβέρνηση. Πυροβολισμοί αντηλλάγησαν μεταξύ διαδηλωτών και αστυνομικών. Τα δύο μέρη θρήνησαν νεκρούς και τραυματίες. Κατά την Αριστερά, οι αστυνομικοί πυροβόλησαν πρώτοι, για να διαλύσουν το πλήθος. Κατά τη Δεξιά και τις Αρχές, οι διαδηλωταί πυροβόλησαν πρώτοι, για να διασπάσουν το φράγμα των αστυνομικών. Στο σημείο που βρίσκονταν τα πράγματα, η αλήθεια επί του προκειμένου δεν έχει μεγάλη σημασία: και αν ακόμη δεν είχαν ανταλλαγή πυροβολισμοί εκείνη την ημέρα, κάποιο άλλο σοβαρό επεισόδιο θα συνέβαινε. Η επανάσταση είχε εξαπολυθεί πριν από την 3η Δεκεμβρίου.⁹

Οι Καλύβας και Μαραντζίδης, αναθεωρητές του δεξιού συντηρητισμού, στη μεγάλη διδακτική μελέτη που αφιέρωσαν στα πρόσφατα εμφύλια πάθη των Ελλήνων, το 2016, σαράντα χρόνια μετά τον Αβέρωφ, έδωσαν την εξής ερμηνεία στα όσα συνέβησαν στο Σύνταγμα στις 3 Δεκεμβρίου:

Συμβατικά ως αφετηρία των γεγονότων θεωρούνται οι πυροβολισμοί της αστυνομίας στο μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη στο Σύνταγμα εναντίον του πλήθους που συμμετείχε στη διαδήλωση του ΕΑΜ. Η διαδήλωση αυτή είχε οργανωθεί ως απάντηση στο τελεσίγραφο της κυβέρνησης εθνικής ενότητας για τον αφοπλισμό όλων των αντάρτικων ομάδων και είχε ως αποτέλεσμα τον θάνατο περίπου τριάντα διαδηλωτών και τον τραυματισμό δεκάδων άλλων. Παρά τη συμβατική αυτή αφετηρία, τα Δεκεμβριανά δεν ήταν, όπως θα δούμε, μια αυθόρμητη εξέγερση που πυροδότησε το χτύπημα της διαδήλωσης του ΕΑΜ. Ήταν η ένοπλη «απάντηση» του ΚΚΕ που είχε οργανωθεί λίγες μέρες πριν απέναντι στην προοπτική του αφοπλισμού του ΕΛΑΣ. Τα Δεκεμβριανά ήταν συγχρόνως τρία πράγματα: πραξικόπημα, εμφύλια σύγκρουση και επανάσταση.¹⁰

8. Ιωάννου Ο. Ιατρίδη, *Εξέγερση στην Αθήνα: ο κομμουνιστικός «Δεύτερος Γύρος»*, Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1973.

9. Ευάγγελου Αβέρωφ-Τοσίτσα, *«Φωτιά και τσεκούρι!»*, Αθήνα 1974, σ. 151.

10. Στάθης Ν. Καλύβας – Νίκος Μαραντζίδης, *Εμφύλια πάθη*, Αθήνα 2016, σ. 216.

Η εκδοχή Παπανδρέου για το τι συνέβη, κι αυτό μας ενδιαφέρει εδώ, εγκαταλείφθηκε οριστικά. Γιατί όμως; Γιατί με το πέρασμα του χρόνου αποδεικνυόταν όλο και περισσότερο από μαρτυρίες πως δεν είχε καμία σχέση με την πραγματικότητα.

Στην εισαγωγή στην έκδοση των ημερολογιακών εγγραφών του Σεμερτζίδη γύρω από τα Δεκεμβριανά χαρακτήρισα τη δολοφονική επίθεση της αστυνομίας στο Σύνταγμα, με 21 νεκρούς και 140 τραυματίες, «προειδοποιητική επίδειξη ισχύος και εναρκτήριο λάκτισμα της σύγκρουσης». Η δύναμη που «προειδοποίησε» επιδεικνύοντας την ισχύ της, σκοτώνοντας 21 ανυπεράσπιστους διαδηλωτές, ταυτίζεται με τη δύναμη που ανέλαβε να άρει —με τη βία αν αυτό ήταν αναγκαίο—, την παράταση μιας αφόρητης κατάστασης. Η δύναμη αυτή ήταν το μπλοκ εξουσίας που είχε πλέον διαμορφωθεί: οι δυνάμεις οι οποίες στήριζαν την κυβέρνηση Παπανδρέου, οι δυνάμεις που είχαν συνεργαστεί με τους καταχτητές και οι εντεταλμένες στην Ελλάδα στρατιωτικές δυνάμεις του Ηνωμένου Βασιλείου.

Η αφόρητη κατάσταση που έπρεπε να αρθεί, έστω και διά της βίας, ήταν η ισχύς του μπλοκ ΚΚΕ/ΕΑΜ/ΕΛΑΣ. Η χρήση βίας εμπεριείχε ρίσκα, κυρίως με δεδομένη την υπεροπλία του ΕΛΑΣ. Η αγγλική πλευρά δεν μπορούσε όμως να κάνει πίσω και να εγκαταλείψει την πολιτική που ακολουθούσε με συνέπεια από το 1943 απέναντι στον ΕΛΑΣ και στο ΕΑΜ-ΚΚΕ: σε χρόνους ρεκόρ έφερε τεράστιες ενισχύσεις από το ιταλικό μέτωπο.

Για να προχωρήσουμε στον συλλογισμό αυτόν, θα μας βοηθούσε να ανακαλέσουμε στη μνήμη μας τις κινήσεις των Άγγλων από τότε που άρχισαν να προετοιμάζονται για τη σύγκρουση με την Αριστερά. Σε κάθε συζήτηση γύρω απ' αυτό το θέμα, δεν πρέπει να υποτιμάται η συνέχεια της αγγλικής πολιτικής σε τομείς και επιμέρους ζητήματα που αφορούν τα συμφέροντα της χώρας ως αυτοκρατορίας, ούτε η μεθοδικότητα με την οποία εφαρμόζονταν οι ειλημμένες αποφάσεις. Στην κατεχόμενη Ελλάδα ο αγώνας κατά των δυνάμεων του Άξονα κρινόταν πρωταρχικά με κριτήριο τις συνέπειες που θα είχε κάθε αντιστασιακή δραστηριότητα για τα συμφέροντα της ιμπεριαλιστικής Αγγλίας και δευτερευόντως ως προς τη φθορά των δυνάμεων Κατοχής και την προοπτική της απελευθέρωσης της χώρας. Η διαπίστωση δεν υποτιμά ούτε την αρχική συμβολή της Αγγλίας στην υπεράσπιση της ελληνικής επικράτειας, ούτε την αποτελεσματική προσφορά της στη διάρκεια της Κατοχής, που μετρίεται σε δεκάδες χιλιάδες θύματα. Οι τάφοι των Βρετανών στρατιωτών και των μυστικών πρακτόρων στη χώρα μας είναι οι σιωπηλοί μάρτυρες της θυσίας. Όλα αυτά όμως συμβάδιζαν με τον αγώνα για τον μελλοντικό έλεγχο της Ελλάδας και της Ανατολικής Μεσογείου.

Ένα παράδειγμα από την επίσημη αλληλογραφία είναι ενδεικτικό του ευρύτερου πλαισίου, εντός του οποίου γίνονταν όλες οι επί μέρους κινήσεις. Το Special Operations Executive (SOE) Καΐρου τόνιζε στον Myers, στις 12 Μαΐου 1943, σχετικά με το από 7 Μαΐου τηλεγράφημά του (685), ότι «είναι απαραίτητο για τη μεταπολεμική ισορροπία να μη βρίσκονται στην εξουσία στην Ελλάδα το ΕΑΜ και οι κομμουνιστές, “δηλαδή η Ρωσία”». Το πλαίσιο είναι σαφές. Το μήνυμα όμως δεν τελείωσε και μόνο έτσι συμπληρώνεται η εικόνα:

Για τον λόγο αυτό, και άσχετα με τις άμεσες επιχειρησιακές ανάγκες, έχει πρωταρχική σημασία να διαχωρισθεί ο ΕΛΑΣ, το μόνο χρήσιμο στους Βρετανούς σχήμα, από το ΕΑΜ, με απώτερο σκοπό να αποτελέσει η Αριστερά μια σχετικά μικρή μειοψηφία στην πολιτική ζωή. Για την επίτευξη των παραπάνω δεν είναι απολύτως αναγκαία η εξουδετέρωση του ΕΑΜ και των κομμουνιστών, ούτε η δημιουργία μεγάλης πλειοψηφίας αντίθετης προς αυτούς...¹¹

Μια μικρή, ουσιαστικά αδύναμη Αριστερά ήταν ευπρόσδεκτη, όπως βλέπουμε, ακόμα και στην κυβέρνηση. Η πραγματικότητα όμως δεν βοηθούσε. Έτσι, για την αντιμετώπιση του ΕΛΑΣ, ήδη από τον Νοέμβριο του 1943, έπρεπε «να παρθούν άμεσα μέτρα, με όλα τα δυνατά μέσα που έχουμε στη διάθεσή μας, για να καταστρέψουμε την ισχύ των ηγετών του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ και να αυξήσουμε αυτήν του Ζέρβα» (Άντονυ Ήντεν, 16 Νοεμβρίου 1943). Οι επιπτώσεις αυτής της απόφασης φαίνονται συχνά στην αλληλογραφία του Foreign Office με το SOE στο Κάιρο. Ήδη στις 10 Νοεμβρίου του '43, ο Συνταγματάρχης J. M. Stevens, σύνδεσμος στην Πελοπόννησο, ο οποίος, καθώς φαίνεται, ήταν ενήμερος για την αλλαγή πολιτικής, τηλεγραφεί στο SOE Καΐρου ότι «το Αρχηγείο του ΕΛΑΣ Πελοποννήσου ζητεί επείγοντως πυρομαχικά, επειδή αναμένει ότι θα εκδηλωθεί γενική γερμανική επίθεση στις 11 Νοεμβρίου. Ο ίδιος συνιστά, εάν από πολιτική άποψη επιδιώκεται η εξουδετέρωση του ΕΛΑΣ, να μην σταλούν πυρομαχικά σε καμία περίπτωση».¹²

Εάν, από το φθινόπωρο του '43 και μετά, η εχθρική στάση της Βρετανίας απέναντι στον ΕΛΑΣ είναι πολλαπλά διαπιστωμένη, αυτό οφείλεται, μεταξύ άλλων, στο γεγονός ότι οι έμπειροι Βρετανοί σύνδεσμοι αναγνώρισαν νωρίς, επί τόπου, ότι ο στρατός του ΕΑΜ αποτελούσε την

11. Χρονολόγιο γεγονότων 1940-1944, σύνταξη Μαρία Σπηλιωτοπούλου – Προκόπης Παπαστράτης, τ. Α', 1940-1943, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού, Αθήνα 2002, σ. 363. Η έμφαση είναι του γράφοντος.

12. Στο ίδιο, σ. 501, έγγραφο, 1796. Η έμφαση είναι του γράφοντος.

ισχυρότερη από τις αντιστασιακές οργανώσεις και ότι το μόνο που άλλαζε, από τον Νοέμβριο του '43 και μετά, ήταν ότι ο ΕΛΑΣ γινόταν όλο και ισχυρότερος. Το ενδεχόμενο της σύγκρουσης τη στιγμή της Απελευθέρωσης ήταν επομένως πολύ πιθανό, αν όχι αναπόφευκτο, στα μάτια των Βρετανών, στους οποίους κυριαρχούσε η αντίληψη ότι το ΚΚΕ θα επεδίωκε να πάρει πραξικοπηματικά την εξουσία. Τα περί Λαοκρατίας τα θεωρούσε σπάχτη στα μάτια.

Έτσι μόνο γίνεται κατανοητή η σταθερή αύξηση των βρετανικών δυνάμεων στην Ελλάδα, τη στιγμή που ο πόλεμος άρχιζε να κλίνει προς το τέλος του στη νότια Ευρώπη και η υπεροπλία του ΕΛΑΣ ήταν προφανής: το Βρετανικό Πολεμικό Υπουργικό Συμβούλιο στις 9 Αυγούστου του 1944, δηλαδή δύο μήνες πριν οι γερμανικές δυνάμεις εγκαταλείψουν την Αθήνα, εγκρίνει την αποστολή βρετανικής δύναμης 10.000 περίπου ανδρών στην Ελλάδα. Για να κάνουν τι; Αυτό είναι το ερώτημα. Για να αποφευχθεί ο εμφύλιος, είναι ενίοτε η απάντηση. Τέτοιου μεγέθους ανθρωπισμός, δηλαδή. Μ' αυτό το πρόσχημα, συνεχίστηκε η αποστολή στρατευμάτων στην Ελλάδα. Βρετανικές δυνάμεις αποβιβάζονται στην Πελοπόννησο λίγο πριν από την απελευθέρωση της πρωτεύουσας. Στις 12 Οκτωβρίου 1944 ρίψη Βρετανών αλεξιπτωτιστών στα Μέγαρα. Στις 2 Δεκεμβρίου 1944 ανάκληση της προγραμματισμένης αναχώρησης από την Αθήνα για την Ιταλία δύο βρετανικών ταγμάτων αλεξιπτωτιστών. Τέλος, στις 11 Δεκεμβρίου 1944, με τον στρατάρχη Αλεξάντερ παρόντα, κρίθηκε πως ήταν απαραίτητο να αποσυρθούν άμεσα από το ιταλικό μέτωπο, όπου πολεμούσαν τους Γερμανούς, και να μεταφερθούν στην Αθήνα για να πολεμήσουν τον ΕΛΑΣ, δύο μάχιμες βρετανικές μεραρχίες. Ως εκεί έφτασαν οι σύμμαχοι Άγγλοι για να εξασφαλίσουν τον μελλοντικό έλεγχο της Ελλάδας και για να είναι σίγουροι ότι θα έχουν τις απαραίτητες στρατιωτικές δυνάμεις στο πεδίο, ώστε το κομμουνιστικό «απόστημα» να σπάσει μια και καλή.

Είναι γεγονός ότι η βρετανική κυβέρνηση δεν μπορούσε να ανεχτεί για πολύ ακόμα την παράταση της αβεβαιότητας, η οποία την έφθειρε. Από τον Οκτώβριο είχε απτά δείγματα του όγκου του κόσμου που μπορούσε να κατεβάσει το ΕΑΜ στους δρόμους της Αθήνας. Ο ΕΛΑΣ μπορεί να μη φαίνονταν τόσο, αλλά οι Βρετανοί σύνδεσμοι γνώριζαν ότι ήλεγχε ολόκληρη τη χώρα, με εξαίρεση την Ήπειρο. «Όλη η Αθήνα έχει ζωθεί γύρω γύρω», γράφει στο ημερολόγιό του ο Σεμερτζίδης το πρωί της Κυριακής 3 Δεκεμβρίου. Μετά τη Συμφωνία της Μόσχας, στις 9 Οκτωβρίου, ο δρόμος ήταν από κάθε πλευρά ανοικτός. Ο Ρούζβελτ και οι Εργατικοί στο Λονδίνο δεν έπαυαν όμως να δυσανασχετούν. Οι αναφορές Μακβή το επιβεβαιώνουν. Ο Τσώρτσιλ και η κυβέρνησή του βιάζονταν,

αλλά η κατάσταση παρέμενε αμετάβλητη. Κι ύστερα, ξαφνικά, έγιναν μερικές κινήσεις και μέσα σ' ένα εικοσιτετράωρο φτάσαμε στο τρομοκρατικό χτύπημα της 3ης Δεκεμβρίου. Τι έγινε;

Κάποιος θα μπορούσε να φανταστεί πως μια λύση θα ήταν να προσφύγει στον ίδιο τον Λήπερ για να βρει την απάντηση. Ο πρέσβης που ήλεγχε, και μάλλον θα έπρεπε να πούμε, διοικούσε την εξόριστη ελληνική κυβέρνηση, που έγινε η σκιά της, από το Κάιρο στην Cava de' Tirreni κι από εκεί, επί τόπου, στην Αθήνα, όπου χειρίστηκε όλα τα φλέγοντα ζητήματα κατά τη διάρκεια των Δεκεμβριανών, αλλά και την περίοδο της Λευκής Τρομοκρατίας, από τη Βάρκιζα μέχρι το ξεκίνημα του Εμφυλίου, έγραψε ένα βιβλίο με τον φιλελληνικό τίτλο *Όταν Έλληνας συναντάει Έλληνα*, που δημοσιεύτηκε το 1950. Πρόκειται για μια ενίοτε ευφυή κατασκευή της βρετανικής εκδοχής των Δεκεμβριανών και της περιόδου που άμεσα ακολούθησε, η οποία αποκρύπτει παντελώς τον ρόλο που έπαιξαν οι ίδιοι.

Για τη ματωμένη Κυριακή 3 Δεκεμβρίου, απ' τη μια, αναφέρει, έτσι παρεμπιπτόντως, ότι το ΕΑΜ προετοίμαζε τη σύγκρουση στο Σύνταγμα τουλάχιστον από τις 26 Νοεμβρίου: «By this time I saw very little chance of avoiding the clash that was being so carefully prepared». ¹³ Στις 2 Δεκεμβρίου επαναλαμβάνει, ως δεδομένο πια, ότι «[...] it was obvious that something was being prepared». ¹⁴ Απ' την άλλη, αναγνωρίζει ότι το συλλαλητήριο «had first been permitted by the Cabinet and then forbidden», ¹⁵ χωρίς όμως να σχολιάζει την τόσο σημαντική αλλαγή. Τέλος, ο ιθύνων πολιτικός νους της βρετανικής πλευράς στην Αθήνα επικρίνει επιδεικτικά την ελληνική αστυνομία για να δείξει την αντικειμενικότητά του: «[...] it cannot be denied that the police at that stage ought not to have fired into the crowd but over their heads». ¹⁶ Τα αγγλικά στρατεύματα έτσι κι αλλιώς, γράφει, δεν ήταν στο Σύνταγμα αλλά στη γειτονιά («in the neighbourhood») για να επέμβουν, αν η κατάσταση «got out of hand, but they were not needed». ¹⁷ Δηλαδή, για να συνεννοούμαστε, 21 νεκροί και 140 τραυματίες και οι πρώτες βοήθειες των «ουδέτερων» Άγγλων «were not needed», όπως στις συγκρούσεις του ΕΛΑΣ με τους χωροφύλακες στου Μακρυγιάννη ή στα αστυνομικά τμήματα;

13. Reginald Leeper, *When Greek meets Greek*, Λονδίνο, Chatto and Windus, 1950, σ. 97 (υπάρχει και σε μετάφραση στα ελληνικά, από τις εκδόσεις Ariston Books, Λωζάννη 2017).

14. Στο ίδιο, σ. 98.

15. Στο ίδιο, σ. 100.

16. Στο ίδιο, σ. 104.

17. Στο ίδιο.

Είναι προφανές πως ήταν μάλλον ανόητο να ελπίζει κανείς ότι θα μπορούσε να ενημερωθεί από το βιβλίο του Άγγλου πρέσβη για το τι συνέβη στο Σύνταγμα την Κυριακή 3 Δεκεμβρίου. Έτσι κι αλλιώς, η ανεξάρτητη επιστημονική έρευνα έχει προχωρήσει και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πολλά επί μέρους προβλήματα έχουν λυθεί. Η περίπτωση της τρομοκρατικής επίθεσης της αστυνομίας στο Σύνταγμα, για παράδειγμα, έχει διαλευκανθεί, αν και παραμένει μέχρι τώρα ασύνδετη με την κρατική υπηρεσία ή το πολιτικό πρόσωπο που έδωσε την εντολή. Ο Έβερτ ήταν πράγματι άνθρωπος απόλυτης εμπιστοσύνης, ικανός και κατάλληλος από τη θέση του να οργανώσει άμεσα το τρομοκρατικό χτύπημα που του ζητήθηκε.

Μία ονομαστική καταγγελία του εμφανίζεται παραδόξως την παραμονή της επίθεσης στο πρωτοσέλιδο του *Ριζοσπάστη*, το Σάββατο 2 Δεκεμβρίου 1944: φέρει τον τίτλο «Να ποιος είναι ο Έβερτ!» και αναφέρεται στον ρόλο που ο Άγγελος Έβερτ, διευθυντής της Αστυνομίας Πόλεων, είχε παίξει στην Κατοχή. Αφού αναφέρθηκε σε τρία ντοκουμέντα (7.6.1941, 6.10.1942, 13.12.1943), που αποδεικνύουν ότι «εργάστηκε όσο μπορούσε για να εξυπηρετήσει τους καταχτητές», ο αρθρογράφος (Κώστας Καραγιώργης;) συμπεραίνει:

Αυτοί, λοιπόν, που εργάστηκαν τόσο πιστά, τόσο επίμονα, τόσο φιλότιμα για να εξυπηρετήσουν τους καταχτητές για να καταπνίξουν το κίνημα εθνικής αντίστασης, για να εξοντώσουν τους αγωνιστές του λαού που αγωνίζονταν για τη λευτεριά της πατρίδας τους, αυτοί δεν βρίσκονται στη φυλακή. Κατέχουν ακόμα ανώτατες κρατικές θέσεις, δηλητηριάζουν όλοι τον κρατικό μηχανισμό και προετοιμάζουν το φασιστικό πραξικόπημα για να περάσουν νέες αλυσίδες στον Ελληνικό λαό.

Είναι άξιο προσοχής ότι ο *Ριζοσπάστης* καταγγέλλει με αυτά τα λόγια τον Έβερτ, την παραμονή της αστυνομικής επίθεσης στο Σύνταγμα. Μήπως είχε διαρρεύσει κάτι; Τόσο το ΚΚΕ όσο και το ΕΑΜ είχαν διεισδύσει παντού, και ο χώρος της αστυνομίας δεν αποτελούσε εξαίρεση. Στο «Χρονικό του Δεκέμβρη 1944» του Αναστάση Γκίκα, που ήδη αναφέρθηκε, δημοσιεύεται η δήλωση του Έβερτ στην εφημερίδα *Ακρόπολις*, στις 12 Δεκεμβρίου 1958: «[...] βάσει των υπευθύνων διαταγών τας οποίας είχαν, διέταξα και εγώ υπευθύνως την βιαιάν διάλυσιν των επιτιθεμένων διαδηλωτών».¹⁸ Ο Έβερτ δεν κατονομάζει εκείνους που του έδωσαν τις «υπεύθυνες διαταγές». Εκεί είναι όμως όλο το θέμα. Γιατί όλοι, νομίζω, θα συμφωνήσουμε ότι μόνος του, ακόμη κι αν είχε την ιδέα, δεν θα μπο-

18. Στο ίδιο, σ. 205.

ρούσε να πάρει μια απόφαση τέτοιας βαρύτητας χωρίς εντολή «άνωθεν». Η δήλωσή του στην εφημερίδα το 1958, σε μια περίοδο που αισθανόταν ασφαλής, και ιδιαίτερα εκείνο το «...διέταξα και εγώ υπευθύνως την βιαίαν διάλυσιν...» είχε ήδη ρίξει επιβαρυντικό φως στο πρόσωπό του. Παρόλα αυτά, πρόσθετα στοιχεία για την εμπλοκή του δημοσιεύτηκαν αργότερα.

Στην εμπειριστατωμένη έρευνά του για τα Δεκεμβριανά ο Μενέλαος Χαραλαμπίδης μπόρεσε να συνδέσει, άμεσα και έμμεσα, τον αρχηγό της αστυνομίας με τρεις τοποθετήσεις ατόμων που ήταν αυτόπτες μάρτυρες της επίθεσης στο Σύνταγμα: του τότε Χίτη Νίκου Φαρμάκη, σε συνεντεύξεις που του πήρε στις 4 Ιουλίου και στις 24 Οκτωβρίου 2007, του Βρετανού αντισυνταγματάρχη W. Byford-Jones¹⁹ και του Καναδού ιστορικού William Hardy McNeill, που τότε ήταν βοηθός στρατιωτικός ακόλουθος στην αμερικανική πρεσβεία, και αναφέρεται στο θέμα στο βιβλίο του *The Greek Dilemma, War and Aftermath*.²⁰ Και οι δύο ξένοι αυτόπτες μάρτυρες ήταν, σε διαφορετικές στιγμές, κάτω από τα γραφεία της Διεύθυνσης Αστυνομίας Πόλεων, στην οδό Πανεπιστημίου 2, κι έτσι μπόρεσαν να παρακολουθήσουν τους εξερχόμενους και εισερχόμενους αστυφύλακες να χρησιμοποιούν το κτήριο της Διεύθυνσης πότε ως ορμητήριο και πότε ως καταφύγιο. Όσο για τον Φαρμάκη, από τη θέση του σ' ένα παράθυρο του κτηρίου της σημερινής Βουλής, είδε τον Έβερτ να δίνει το σύνθημα.

Από το 1994 και μετά, πολλά ερωτήματα έχουν απαντηθεί από την ιστορική έρευνα που ασχολείται με τη δεκαετία του '40. Όπως ήταν φυσικό, πολλά έχουν παραμείνει και αναπάντητα μέχρι σήμερα. Ιδίως γύρω από τα Δεκεμβριανά. Ένα απ' αυτά είναι το ζήτημα της απαγόρευσης του συλλαλητηρίου. Τι συνέβη ακριβώς; Η απόφαση να γίνει το συλλαλητήριο δεν ήταν μια ενέργεια ανεξάρτητη. Ακολούθησε την απόφαση της παραίτησης, από την κυβέρνηση εθνικής ενότητας, των υπουργών που ήταν μέλη του ΕΑΜ, «αργά μετά τα μεσάνυχτα» της Παρασκευής 1 Δεκεμβρίου. Η πράξη αυτή θα μπορούσε να μη λάβει τις δραματικές διαστάσεις που ορισμένοι θέλησαν να της δώσουν. Εάν η εθνική ενότητα παρέμενε το ζητούμενο, το πιθανότερο είναι ότι θα ακολουθούσαν διαπραγματεύσεις γύρω από τα θέματα που οδήγησαν στην παραίτηση. Το αντίθετο όμως έγινε. Η κυβέρνηση Παπανδρέου άρπαξε την ευκαιρία —«δώρον του Υψίστου» την αποκάλεσε αργότερα ο ίδιος—²¹ και έσπευσε να δώσει στην

19. W. Byford-Jones, *The Greek Trilogy, Resistance – Liberation – Revolution*, Λονδίνο, Hutchinson, 1945, σ. 138-140.

20. William Hardy McNeill, *The Greek Dilemma, War and Aftermath*, Φύλα-δέλφεια – Νέα Υόρκη, J. B. Lippincott Company, 1947, σ. 169-170.

21. Γ. Παπανδρέου, «Ο Δεκέμβριος», *Καθημερινή*, 2.3.1948.

πράξη επαναστατικά χαρακτηριστικά: «παραίτησις σημαίνει δυστυχώς απαρχήν εμφυλίου πολέμου», ανέφερε ο πρόεδρος της κυβέρνησης στο τηλεγράφημα που απέστειλε τη νύχτα του Σαββάτου 2 Δεκεμβρίου 1944 στις ελληνικές πρεσβείες στο εξωτερικό. Δεν χρειάστηκε να περάσει πολύς χρόνος, ώστε οι υπουργοί που αποχώρησαν να αποκαλούνται στασιαστές.

Στην ομιλία του προς τους ξένους ανταποκριτές, στις 7 Δεκεμβρίου, που ήδη αναφέρθηκε, ο Παπανδρέου έφερε τελικά το ζήτημα στις διαστάσεις που ήθελε: «Η αλήθεια είναι ότι η παραίτησις των υπουργών της Άκρας Αριστεράς υπήρξεν η αφετηρία οργανωμένου πραξικοπήματος κατά της Χώρας και υπάρχουν περί αυτού πλήρεις αποδείξεις».²²

Οι αντιδράσεις των Βρετανών στην παραίτηση ήταν επίσης ακαριαίες: ο στρατηγός Σκόμπη εξέδωσε διαταγή αφοπλισμού των αντάρτικων σωμάτων την ίδια μέρα, Παρασκευή 1 Δεκεμβρίου, ενώ ο άνθρωπός τους στο Λονδίνο, Γεώργιος Β', υπέγραψε την επομένη διάταγμα αποστράτευσης του ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ. Είναι εμφανές ότι δεν επεδίωκαν μια συμφωνία με το ΕΑΜ-ΚΚΕ αλλά τη σύγκρουση. Αν η παραίτηση ήταν ένα μέσο πίεσης που απέβλεπε σε μια ευνοϊκότερη διευθέτηση του στρατιωτικού ζητήματος, τότε το αποτέλεσμα δείχνει πως η ηγεσία του ΚΚΕ δεν είχε ακόμα καταλάβει ή έκανε πως δεν έβλεπε τις προθέσεις των Βρετανών. Αν η πλευρά Τσώρτσιλ, μέσω Λήπερ, πίεζε τον Παπανδρέου να βρει μια αφορμή για να χτυπηθεί ο ΕΛΑΣ, φαίνεται ότι η παραίτηση των υπουργών θεωρήθηκε από μερικούς ότι μπορούσε θαυμάσια να είναι η αφορμή αυτή.

Ας κοιτάξουμε όμως τα πράγματα και από την άλλη πλευρά. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η παραίτηση έγινε μετά από προσπάθειες να ενταχθεί ο αφοπλισμός του ΕΛΑΣ με δίκαιο και ισοβαρή τρόπο στην απαραίτητη προσπάθεια δημιουργίας ενός εθνικού στρατού. Η άρνηση από την πλευρά των Βρετανών και φυσικά της κυβέρνησης Παπανδρέου να αφοπλιστούν επίσης η ταξιαρχία Ρίμινι και ο Ιερός Λόχος, και να ενταχθούν στον νέο εθνικό στρατό λαμβάνοντας υπόψη την αριθμητική τους δύναμη, οδήγησε τους υπουργούς του ΕΑΜ σε αδιέξοδο.

Το να χαρακτηριστεί η παραίτηση μέσα σε λίγες ώρες «απαρχή επαναστατικής δράσεως» δείχνει πόσο έτοιμη για σύγκρουση ήταν η κυβερνητική πλευρά και οι σύμβουλοί της. Πρέπει να στραφούμε εκεί, στο καθοδηγητικό κέντρο των πολιτικών επιχειρήσεων, δηλαδή στην αγγλική πρεσβεία, με τον Λήπερ επί κεφαλής, αν θέλουμε να καταλάβουμε τη στάση της κυβέρνησης απέναντι στο προβλεπόμενο συλλαλητήριο. Ορισμένοι σύμβουλοι μπορεί να έπεισαν τον πρέσβη, αν δεν το σκέφτηκε ο ίδιος, πως

22. Γ. Παπανδρέου, *Κείμενα*, ό.π., σ. 229.

η στιγμή ήταν κατάλληλη, ακόμη κι αν είχε αρχικά εγκριθεί. Η απαγόρευση ήταν μια εξαιρετική ιδέα. Αν οι κομμουνιστές προχωρούσαν με το συλλαλητήριο αφηφώντας την απαγόρευση της νόμιμης κυβέρνησης, θα ήταν ηθικά και πολιτικά εκτεθειμένοι κι απ' την άλλη, με την αστυνομία στα χέρια της κυβέρνησης, θα μπορούσε να τους δοθεί ένα χτύπημα που θα τους ανάγκαζε ή «να μαζευτούν» ή να εμπλακούν περισσότερο. Ποιος άλλος, εκτός από τη βρετανική ηγεσία στην Αθήνα, δηλαδή το δίδυμο Λήπερ – Σκόμπη μπορούσε να εγκρίνει, αν όχι να προτείνει στον Παπανδρέου να δοθεί σε αστυνομικούς η άδεια να πυροβολήσουν ακόμη και άοπλους διαδηλωτές, αν το έκριναν απαραίτητο;

Το ΚΚΕ κατήγγειλε αμέσως την απαγόρευση. Στον *Ριζοσπάστη* της Κυριακής 3 Δεκεμβρίου, στη δεύτερη σελίδα, υπό τον τίτλο «Ο κ. Παπανδρέου προχωρεί σε έκνομα μέτρα», αναφέρεται:

Όσο για το σημερινό συλλαλητήριο του ΕΑΜ, ενώ ο κ. Παπανδρέου στην αρχή είπε ότι δεν έχει αντίρρηση να γίνει, όταν του το ανακοίνωσε η Κεντρική Επιτροπή του ΕΑΜ, αργά τη νύχτα, αποφάσισε να το «απαγορεύσει» με την πρόφαση ότι αποτελεί μέρος από ολόκληρη σειρά «επαναστατικών πράξεων».

Με αυτό το σκεπτικό τόσο το ΚΚΕ όσο και το ΕΑΜ αγνόησαν την απαγόρευση του συλλαλητηρίου: «Όλοι σήμερα στις 11 στο συλλαλητήριο του ΕΑΜ στο Σύνταγμα», καλούσε, πάνω-πάνω στο πρωτοσέλιδο, ο *Ριζοσπάστης* της Κυριακής. Αν γνωρίζαμε τι συζητήσεις έγιναν στο Πολιτικό Γραφείο του ΚΚΕ, στην Κεντρική Επιτροπή του ΕΑΜ και στην Κεντρική Επιτροπή του ΕΛΑΣ για το θέμα της παραίτησης των υπουργών και τι επιχειρήματα έπεσαν συγκεκριμένα στο τραπέζι, οι καταγγελίες Παπανδρέου περί «απαρχής πραξικοπήματος» θα μπορούσαν να ελεγχθούν ακόμα καλύτερα.

Στο κύριο άρθρο του *Ριζοσπάστη* της Δευτέρας 4 Δεκεμβρίου, με τίτλο «Ό,τι θέλει ο Λαός!», δίνεται μια συνοπτική εξήγηση του τι συνέβη στο Σύνταγμα: «Η Αθήνα έζησε χθες μια μεγάλη μέρα. Αλλά μια μεγάλη πικρή και ματωμένη μέρα. Ο λαός της κατέβηκε στους δρόμους για το “απαγορευμένο” συλλαλητήριο. Το συλλαλητήριο που δεν είχε δικαίωμα να το απαγορεύσει κανείς.» Το ζήτημα όμως είναι πως «η Αθήνα» και «ο Λαός της», όπως και οι υπουργοί που παραιτήθηκαν, ενήργησαν στη βάση αποφάσεων των ηγεσιών των κομμάτων της Αριστεράς. Ενδεχομένως μια μελλοντική επισταμένη έρευνα σε δημόσια και ιδιωτικά αρχεία στην Ελλάδα και στο εξωτερικό να μας δώσει απαντήσεις στα ερωτήματα που τίθενται.

Για την πλευρά του ΚΚΕ, του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ, τα δύο μέρη του κάποτε ενιαίου αρχείου του ΚΚΕ μπορεί να δώσουν απαντήσεις. Στο

Foreign Office πρέπει να υπάρχουν ακόμα φάκελοι στο αρχείο που δεν είναι προσитоί στους ερευνητές. Οι απόγονοι του Λήπερ μήπως έχουν ένα μέρος του αρχείου του; Ανώτατοι υπάλληλοι που εργάζονταν στη βρετανική πρεσβεία στην Αθήνα εκείνη την περίοδο, άφησαν άραγε προσωπικά αρχεία ή αναμνήσεις που παραμένουν αδημοσίευτες; Στον χώρο της οικογένειας Έβερτ μήπως διασώζονται κάποια σχετικά στοιχεία;

Προς το παρόν, εκείνο που μπορεί να πει κανείς με βεβαιότητα, είναι ότι πρώτον, ο χαρακτηρισμός, από την κυβέρνηση Παπανδρέου, της «παραίτησης» ως «απαρχής οργανωμένου πραξικοπήματος» –ενέργεια που νομιμοποιούσε την άμεση χρήση βίας από τις δυνάμεις καταστολής–, δεύτερον, η απόφαση της απαγόρευσης του συλλαλητηρίου στο Σύνταγμα και τρίτον, η δολοφονία 21 άοπλων διαδηλωτών στη συνέχεια, αποτελούν το πρώτο βήμα της βρετανικής επέμβασης στην Ελλάδα, με απώτερο σκοπό τη στρατιωτική, πολιτική και ιδεολογική συντριβή του κομμουνιστικού κινήματος.

SUMMARY

Nicos Hadjinicolaou, *The prohibition by the government of the mass rally at Syntagma Square on December 3 1944*

The author examines the reasons for the prohibition of the formerly authorised mass rally of EAM at Constitution Square in Athens on December 3 1944: the resignation of the ministers of the Left from the Papandreou government on Friday December 2, the designation of such an act by the Prime Minister as a “sedition” and the authorisation of the police forces to use their arms, which resulted in the assassination of 21 unarmed demonstrators, are questioned. The increasingly hostile attitude of the British government since fall 1943 towards the growing forces of EAM and ELAS and the agreement in October 1944 in Moscow between Stalin and Churchill as to the British control over Greece after the war are discussed in relationship to the events mentioned above.

Σημείωμα
Γιά τό ΠΓ τῆς ΚΒ τοῦ ΚΚΕ

ΑΝΤΙΓΡΑΦΟ

δ) Χειρότεροι ἄπο τοὺς ἄγγλους- μὴ βαυκαλιζόμεθα - δέν εἶναι οὔτε οἱ ἴδιοι οἱ γερμανοί. Θά ἐπιβάλουν ἕνα φασιστικό καθεστῶς μ' ἄλλο ὄνομα ἂν τελικῶς ἐπικρατήσουν αὐτοί. Αἰτία τῆς διάσπασης τοῦ κινήματος στήν Ἑλλάδα εἶναι αὐτοί. Οὔτε τό συμφωνητικό θά ὑπόγραψαν ἂν δέν ἤθελαν νά κερδίσουν χρόνο, ἂν δέν κρίνεται σεῖς τό πρῶτο συμφωνητικό³⁾ ὡς ἀπαράδεκτο καί ἂν δέν τοὺς ἀπειλοῦσα ἐγώ προσωπικά. "Ἄν, δηλαδή, ἡ στάση μας ἐναντί τους δέν ἦταν σθεναρά. Ὡς τῶρα ἡ πολιτική τοῦ στρατηγείου μας ἀπέναντί τους ἦταν χλιαρή, μή τυχόν τοὺς κωκυρδίσουμε καί περιορίσουμε ἢ σταματήσουν τίς ρίψεις ὑλικῶν. Ἀπό τήν ὑπογραφή τοῦ συμφωνητικοῦ καί ὕστερα οἱ ρυθμοί καί οἱ ποσότητες τῶν ρίψεων μειώθηκαν κατά 50-80% κατά περιοχές. Ἄν ἡ στάση μας ἦταν σθεναρότερη θά ἐρριχναν περισσότερο. Σήμερα εἶναι κι αὐτοί βέβαιοι πῶς θά φύγουν οἱ γερμανοί ἀπό ἐδῶ μόνοι του ὕστερα ἀπό τό χάσιμο τῆς Ἰταλίας καί τήν ἐξέλιξη τῶν ἐπιχειρήσεων στή Σοβ. Ρωσία καί ἂν θά κίνουν ἀπόβαση ἐδῶ θά τήν κίνουν ἐναντίον μας, γιατί ἄλλος λόγος δέν συντρέχει. Ἄν ἐπρόκειτο γιά ἄλλο μέτωπο θά πήγαίναν στή Γαλλία.

Απόσπασμα ἀπό τήν ἐπιστολή τοῦ Ἀρη Βελουχιώτη πρὸς τό Πολιτικό Γραφεῖο τοῦ ΚΚΕ
τῆς 22.9.1943, ΑΣΚΙ, Ἀρχεῖο ΚΚΕ, κ.493, Φ= 301/46.

